

II. A KERESZTÉNY HUMANIZMUS ÉS AZ ÚJ VILÁGKÉP

1. A keresztény humanizmus

A keresztény humanizmus más formában fejlődött Itáliában és más formában Itálián kívül. A humanisták Olaszországban is a régi klasszikus műveltség forrásaihoz nyúltak vissza („ad fontes”), de itt veszedelmes nézeteket kezdtek hirdetni. Lorenzo Valla (†1457) a Szentírást nemcsak szövegkritikailag bírálta, hanem műveiben (pl. *De falso credita et ementita Constantini donatione declamatio*) az egyházat, intézményeit és főleg a szerzeteseket is ócsárolta. Az olasz humanizmus központja Firenze volt, ahol Cosimo Medici (†1464) az *Accademia Platonica*t alapította. Az akadémia élén Marsilio Ficino (†1499) állott, akinek célkitűzése a kereszténységnek és az antik filozófiának az összeegyeztetése volt. Ennek érdekében a kereszténység tanait nemcsak felhígították vagy elhallgatták, hanem egyenesen az eretnokség vagy a hitetlenség veszélyes közelségébe is jutottak, mint a zsidó-arab kabalába tévedt *Giovanni della Mirandola* (†1494).

A keresztény humanizmus az Alpoktól északra konzervatívabb irányban fejlődött. Az itteni humanisták közül *Rotterdamai Erasmus* (1466–1536) tett világhírré szert. Desiderius Erasmus Rotterdamban született, egy pap törvénytelen fiaként. Tanulmányait Párizsban és Oxfordban végezte, és csakhamar a régi skolasztika legkiválóbb ellenfele lett. Célkitűzésének tartotta, hogy a Szentírást és a teológiát az eredeti forrásokra visszavezesse, és azokat a skolasztika „sallangjaitól” megszabadítsa. Szerte az egész világon elragadtatással olvasott műveiben (*Enchiridion militis christiani*, *Stultitiae laus*, *Colloquia familiaria*) azonban nemcsak a kereszténység dogmái fölött siklott el, hanem maró gúnnyal az Egyházon kritikát is gyakorolt. Mint a tudósok koronázatlan királya, kivonta ugyan magát a kiobbant lutheri reformációból, mint amivel nem ért egyet, de nem is tett semmit meggátlására, holott ennek bírálataival maga is szállás-csinálója volt (J. Lortz).

II. Az új világtkép

Olaszországban nem alakult ki, *Németországban* pedig megszűnt a központi hatalom. A császár hatalma inkább csak névleges volt, az is területiális. 1500 körül mindenütt kialakultak az ún. nemzeti államok. Ezek legjelentősebbje *Franciaország* volt, amely mind politikailag, mind egyházakormányzatilag rendkívül megerősödött. Az 1516-os konkordátum a francia koronának messzemenő jogokat biztosított az egyházat illetően, és a királyok értettek is hozzá, hogy jogukkal éljenek. *Angliában* az egyház szintén az önállósulás útjára lépett, főként a kormányzás és az anyagi igazgatás terén. Hasonló fejlődés ment végbe a skandináv államokban is. Itt a korona szintén erősen befolyásolta az egyház belső viszonyait. A *törökök* expanzív politikája 1526-ban véget vetett Közép-Európa legjelentősebb központi hatalmának, a *magyar* királyság vezető szerepének. Bár a török veszély állandóan foglalkoztatta Európa hatalmait, főként a közvetlenül érintett *velencei köztársaságot* és a *pápai államot*, de a pápaságon kívül nem tett senki komoly, állandó és következetes erőfeszítést az oszmán terjeszkedés megfékezésére.

A *Pireneusi-félszigeten* a középkor végén négy királyság állott fenn: Portugália, Navarra, Katalónia és Kasztília. Felfedező útra először Portugália ment. *Vasco de Gama* (†1524) felfedező útjai nyomán indult meg nemcsak a modern kolonizáció, hanem a hittérítés is. *Katalónia* és *Aragónia* Ferdinánd és Izabella házassága révén 1479-ben egyesült. *Kolumbusz Kristóf* (†1506) és társai szédítő felfedezései nemcsak a spanyol korona bevételeit fokozták hihetetlen mértékben, hanem a spanyol királyok jogait is. 1508-ban a spanyol királyok a meghódított területek fölött egyházi patronátust nyertek, mint ahogy az anyaországban is az egyházon belül jelentős jogokat gyakoroltak. Az Egyház és az állam erős összefonódásának jellegzetes vonása volt az inkvizíció, az Egyház hatalmának pedig egyik legjellegzetesebb képviselője *Ximenes de Cisneros* (†1517) toledói érsek.

DEIDALOM: I. FLITNER, A.: *Erasmus im Urteil seiner Nachwelt*, Tübingen 1952; BOUYER, L.: *Autour d'Erasmus*, Párizs 1955; GAETA, F.: *Lorenzo Valla*, Nápoly 1955; SCHIAVONE, M.: *Problemi filosofici in Marsilio Ficino*, Milánó 1957; GARIN, E.: *Studi sul Platonismo medioevale*, Firenze 1958; Úő: *Giovanni Pico della Mirandola*, Parma 1963; DELLA TORRE, A.: *Storia dell'Accademia Platonica di Firenze* (új kiadás: Torino 1960); MONNERJAHN, E.: *Giovanni Pico della Mirandola*, Wiesbaden 1960; GEBHART, G.: *Die Stellung des Erasmus zur römischen Kirche*, Hamburg 1960; SECRET, F.: *Les Kabbalistes chrétiens de la Renaissance*, Párizs 1964; DI NAPOLI, G.: *Giovanni Pico della Mirandola*, Róma 1964; LORTZ, J.: *Erasmus* (Festschrift für F. Tillmann, Düsseldorf 1950), 271–326; KOHLS, E. W.: *Die Theologie des Erasmus I–II.*, Basel 1966; CHANTRAINE, G.: *Erasmus et Luther*, Párizs 1981; ALLAN, M. J. B.: *The Platonism of Marsilio Ficino*, Berkeley–London 1984; AUGUSTIJN, C.: *Erasmus von Rotterdam*, München 1986; BUCK, A.: *Humanismus*, Freiburg–München 1987; RABIL, Jr.: *Renaissance, Humanism I–III.*, Philadelphia 1988; RUMMEL, E.: *Erasmus and his Catholic Critics I–II.*, Nieuwkoop 1989; SCHOECK, R. J.: *Erasmus of Europe I–II.*, Edinburgh 1990–1993; SEIDEL-MENCKI, S.: *Erasmus als Literat.*, Leiden 1992; SOUTHERN, R. W.: *Scholastic Humanism and the Unification of Europe*, Oxford 1995. IL HEFELE, K. H.: *Kardinal Ximenes und die kirchlichen Zustände Spaniens*, Tübingen 1851 (új kiadás: 1968); FERNANDEZ DE RETANA, L.: *Cisneros y su siglo I–II.*, Madrid 1929–1930; GOREE, R.-MONTIER, R.: *Histoire générale des religions*, IV: *Christianisme médiéval, réforme protestante*, Paris 1951; GARCIA ORO, J.: *La reforma de los religiosos españoles en tiempo de los reyes católicos*, Valladolid 1969.

II. RÉSZ

A PROTESTÁNS REFORMÁCIÓ ÉS A KATOLIKUS REFORM (1517–1700)

6. A REFORMÁCIÓ KEZDETE NÉMETORSZÁGBAN (1517–1526)

I. A reformáció okai

A reformációnak különféle okai voltak. Hogy ezek mégis összehatalálkoztak, és éppen Németországban, az a véletlenek különös játéka volt, de egyúttal bizonyosság arra nézve is, hogy csak itt tudott a reformáció kibontakozni, a többi országban mint német import terjedt el. Az egyház Németországban az 1500-as években valóban mélyreható reformra szorult. A *főpapság* nemcsak elvilágiasodott, hanem mint az arisztokrácia tagja – mert más püspök nem is lehetett – nem az egyház, hanem a főúri politika érdekeit tartotta szem előtt. A felsőbb klérus – akár származása, akár érdekei miatt – a főúri osztály céljainak volt a kiszolgálója. Köztük és az alsóbb *klérus* közötti különbség szociális, társadalmi és műveltségi téren szinte áthidalhatatlan volt. De maga az alsó papság sem volt egységes. A szerzetesek – főként a kolduló barátok – és a lelkeskedő papság között a feszültség egyre nőtt, aminek elsősorban anyagi okai voltak. A világi papok ugyanis a szerzetesek lelkipásztorkodása révén jelentős szolgáltatásoktól, stóladíjaktól estek el. A *hívek* és az *egyháziak* közötti viszony is igen megromlott, főként azért, mert a megerősödött és meggazdagodott polgárság az egyház anyagi kiváltságaiiban (pl. adómentesség) és egyre jobban elterjedő gazdasági vállalkozásaiban (malmok, sörfőzdék, szövőüzemek stb.) igazság-

...ian konkurenciát látott. A római kúriával szemben az ellenszenv
...Németországban – még a főpapságot is beleértve – a tetőfoká-
...ragott. (*Gravamina nationis Germanicae*, 1456; a mainzi püspökség
...tja 1459 stb.) Ennek legfőbb oka a pápai kúria pénzpolitikája, fis-
...musa volt. Az egyházi viszonyokra kedvezőtlenül hatott ki a
...fejedelmek főkegyúri joghatósága is, amely a német „államegyház”
... („Staatskirchentum”) elnevezésű visszaélésben jegecesedett ki.
...főkegyúri önkény nem ismert határt. A clevei herceg általános
...németnek adott kifejezést, amikor azt mondta: „A hercegségemben
...akarok császár és pápa lenni”. A reformáció elterjedése valóban
...és sorban a fejedelmek magatartásától függött. Ez viszont ismét
...központi császári hatalom alá volt rendelve, amely éppen ebben az
...közben érte el mélypontját. V. Károly császár (1519–1556) Francia-
...országgal folytatott háborújában a német fejedelmek segítségére
...vált utalva, öccse, I. Ferdinánd, a török elleni segílyt pedig szintén
...Németországtól várta. Ehhez jött még az a körülmény, hogy a fran-
...cia udvar és a pápa Spanyolország és a német császárság egyesülé-
...sében Európa veszélyét látta. A pápa tehát politikai okokból eleinte
...tanakodott a reformáció ellen erélyesen fellépni, hiszen az a német
...császár helyzetét gyengítette. A reformáció kibontakozását és el-
...terjedését, mint azt az evangélikus egyháztörténész, K. Heussi talá-
...lisan megállapította, lényegében a *politikai helyzet* tette lehetővé: a
...császári központi hatalom meggyengülése és a német fejedelmek
...önállósuló – önálló államot és „államegyházat” alkotó – törekvése.
...Ugyanez vonatkozott Európa többi államára is. Ott, ahol erős köz-
...ponti hatalom volt, és az a reformációnak ellenállt, mint pl. Francia-
...országban és Spanyolországban, nem is tudott a reformáció el-
...terjedni. Viszont ahol a központi hatalom meggyengült, mint pl.
...Lengyelországban és Magyarországon, vagy pedig egyenesen az új
...mozgalom mellé állt, mint Szászországban, Angliában és a skandi-
...náv államokban, ott a reformáció csakhamar tért hódított.

II. Luther Márton pályafutása és egyénisége

Luther Márton 1483. november 10-én született Eislebenben egy cértörő bányász fiaként. Apja kívánsága szerint jogi pályára készült, ezért a mansfeldi, magdeburgi és eisenachi latin iskolát látogatta. 1501-től az erfurti egyetemre járt, ahol 1505-ben a *magister artium* fokozatot nyerte el. Az egyetem ebben az időben a nominalizmus és az occhamizmus fellegvára volt. Gabriel Biel is később Wittenbergben ebben a szellemben nevelte. Amikor 1505. július 2-án villám csapott le mellette, fogadalmat tett, hogy szerzetes lesz. 15 nap múlva apja akarata ellenére be is lépett az erfurti Szent Ágoston-féle karkáplánrend (Augustinerchorherren) kolostorába. Itt 1506-ban tette le a szerzetesi fogadalmat, rá egy évre pappá szentelték. 1508 és 1509 között a wittenbergi egyetemen teológiát tanult. 1510 és 1511-ben rendje küldetésében Rómában járt, fejlődését azonban ez az élmény különösképpen nem befolyásolta. Hazatérése után elnyerte a teológiai doktorátust, majd előjárója és jóakarója, *Johannes Staupitz* közbenjárására a wittenbergi egyetemen a szentírás-tudományi tanszék tanára lett. Előadásainak fennmaradt jegyzetei belső fejlődésére elég fényt derítenek. 1513 és 1515 között a zoltárokat, 1515/16-ban a Rómaiakhoz írt levelet, 1516/17-ben a Galatákhöz írt levelet, 1517/18-ban a Zsidókhöz írt levelet, majd 1518/19-ben ismét a zoltároskönyvet magyarázta. A humanisták módszere szerint a forrásokhoz nyúlt vissza, és főleg az *Erasmus* által kiadott görög szentírási szöveget, valamint Szent Ágoston írásait tanulmányozta. Kritikus módszerrel igyekezett saját belső problémáját megoldani, hogy miként hidálhatja át azt a szakadékot, amit az eszmény és a valóság között saját magában tapasztalt. Belső küzdelmének állandó visszatérő alapgondolata Isten kegyelme, a megigazulás volt („Wie finde ich einen gnädigen Gott?”). A megoldást az ún. „toronyélmény”-ben (időpontja vitatott, újabban mind a katolikus – H. Grisar –, mind a protestáns – E. Bizer – kutatás 1518/19-re, tehát a reformáció megindulása utáni évekre teszi!) találta meg: az isteni igazságosság (iustitia Dei, Róm 1,17) nem törvény szerinti, ha-

nem csak kegyelmi igazságosság. Egyúttal a bűn fogalmát, a kegyelmentant és a megigazulás tanát is átértékelte (ezt már a Rómaiakhoz írt levél kommentárjában), majd pedig az arisztotelészi és a szerinte pelagiánus skolasztikus filozófiát kezdte támadni.

Luther rendkívül vallásos, hívő ember volt, mélyen szántó teológus, kiváló szónok és író, fáradhatatlan erejű reformátor, a modern német nyelv megalapítója, de szertelen és szenvedélyesen elvakult ember, aki gyűlöletében sem ismert határt. Sem szervezői, sem szisztematikus teológiai képességekkel nem rendelkezett, mint *Austrin* vagy *Melanchthon*. A német népi karaktert kétségtelenül erős mértékben befolyásolta, de nem kedvező irányban: maguk a németek önhittségüket, világnézeti dilettantizmusukat, erőszakos természetüket, amely őket főként az *utóbbi időben* külföldön oly gyűlöltté tette, valahogy a reformációra vezetik vissza, hiszen ezek a tulajdonságok a középkori német emberben még szinte ismeretlenek voltak (Hertling, L., *Geschichte der kath. Kirche*, Berlin⁴ 1967, 279). Az újabb katolikus egyháztörténet-írás Luthert újraértékelte (J. Lortz), és igyekezett az elfogult polémiától megszabadulni. Az a legújabb törekvés azonban, amely Lutherből szentet igyekszik csinálni, hiábavalónak látszik. A kor egyik legmervadóbb egyháztörténésze állapította meg: aki Luthert katolikusnak akarja megtenni, előbb saját magának is protestánsná kell válnia (H. Jedin).

III. A hitújítás megindulása

A hitújítás megindulásának közvetlen okát egy, a bűcsúkról szóló teológiai vita szolgáltatta. *Bűcsú* alatt az Egyház a meggyónt bűnök elégtételeinek, az ideig tartó büntetéseknek az elengedését érti. Ugyan a keresztény ókor is ismerte a bűcsú fogalmát, mert egy hitvalló közbenjárására többször is elengedték a bűnösök nyilvános vezeklését, de modern teológiai értelemben csak a 11. században vált gyakorlattá. A büntetések elengedése kezdetben jó cselekedetekhez, pl. a keresztes hadjáratokban való részvételhez, imához és

bűnbánathoz volt kötve, de csakhamar elterjedt az a hamis gyakorlat, hogy a jó cselekedet tisztára pénzadományból állott. Ez viszont megint csak arra adott alkalmat, hogy maga az egyház, püspökök vagy fejedelmek kereskedjenek vele. A Szentszék sokszor „bénáda” a búcsúkat; ő maga megelégedett a befolyt összeg felével vagy kétharmadával, a nyereség fennmaradó részét pedig a búcsúkat árusító fejedelmeknek vagy egyháziaknak engedte át. Ráadásul kialakult a *búcsúcédulák* (confessionale) kiállításának kárhozatsgyakorlata is. Jó pénzért búcsúkat lehetett venni, és el lehetett éni azt az írásos kiváltságot is, hogy a búcsú tulajdonosa bármikor és bárkinek gyónhatott, a gyóntató minden fenntartott bűntől feloldozhatta, és teljes búcsút is adhatott. Még a teológusok is fenn hirdették, hogy a búcsú bűnöket (és nem ideig tartó büntetéseket) bocsát meg, és hogy ehhez a kegyelem állapota nem is szükséges. Így magyarázható, hogy a köznép a búcsúban kizárólag pénzhasználatot látott („Sobald das Geld im Kasten klingte, die Seele in den Himmel springt”).

A 24 éves *Brandenburgi Albert* magdeburgi érsek és halberstadti püspök 1514-ben a mainzi érsekségre is szemet vetett. A káptalan hajlandó is volt őt megválasztani azzal a feltétellel, hogy a kinevezés díját, 14 000 forintot, valamint a vagyonhalmozás alóli felmentés összegét, 10 000 forintot az érsek maga fizeti. Albert erre magas kamattal 52 286 aranydukátot vett föl a Fugger banktól. Hogy ezt az összeget visszafizethesse, elvállalta a Szent Péter-templom építésére meghirdetett második teljes búcsú hirdetését. A befolyt összeg fele ugyanis nála maradhatott. Albert a búcsú hirdetésével a nagy gyakorlattal rendelkező *Tetzel János* domonkóst bízta meg, aki meg is kezdte működését Albert egyházmegyéiben. Amikor Tetzel a Luther lakóhelyéhez közel fekvő Jüterbogban hirdette a búcsút, Luther 95 tételt állított össze, és ezeket 1517. október 31-én, Minden-szentek vigiliáján illetékes egyházi előljáróinak, Albert magdeburgi érseknek, Hieronymus Schultz brandenburgi püspöknek és két barátjának, az erfurti Johannes Langnak és a nürnbergi Christoph Scheurlnak megküldötte. Mint az újabb kutatás (E. Iserloh) kiderí-

ette, Luther nem tűzte ki a tételeket a wittenbergi kastélykápolna kapujára. Ezt a legendát ugyanis Melanchthon 1546-ban költötte, maga Luther pedig sohasem állította. Erre nem is volt szüksége, mert nürnbergi barátja – különben Luther tudta és beleegyezése nélkül – a tételeket kinyomtatta, és egész Németországban terjesztette. Ezek hallatlan visszhangot keltettek, és egész Németországot lázba hozták. Megindult a búcsúkról szóló teológiai vita. *Konrad Wimpina*, az Odera melletti frankfurti egyetem rektora ellentételeket állított föl, *Tetzel* 50 újabb tételt fűzött hozzájuk, *Johannes Eck* ingolstadt-i egyetemi tanár, Luther későbbi legelszántabb ellenfele pedig jegyzetekkel (*Adnotationes*) látta el Luther tételeit. Luther egy újabb tanulmánnyal (*Resolutiones*, 1518 május) válaszolt. Albert, aki lényegtelen volt a búcsú hirdetését beszüntetni és ezáltal anyagi kárt szenvedett, Luthert följelentette Rómában. A pert ott 1518 júniusában nyitották meg. Luther fejedelme, *Bölcs Frigyes* szász választó a wittenbergi professzor mellé állt és elérte, hogy védencét nem Rómában, hanem Augsburgban hallgatták ki. A Szentszék a kor legkiválóbb teológusát, *Cajetan* (Thomas de Vio) bíboros-legátust küldte Augsburgba (1518. október 12–15.). A megegyezés lehetetlennek bizonyult. Luther lelkiismeretére és a Szentírás egyedüli bizonyító erejére hivatkozott, nem volt hajlandó tételeit visszavonni, majd rosszat sejtve titokban elmenekült, és a pápához, valamint egy egyetemes zsinathoz fellebbezett (október 28.). Róma ezután a pert politikai okokból húzta-halasztotta. Nem akarta ugyanis a szász választófejedelmet maga ellen ingerelni, és V. Károly császárrá választásával, a spanyol és a német korona egyesítésével sem értett egyet. Kapóra jött tehát a zűrzavar („Mönchzank”) Németországban, ami a császár helyzetét erősen gyengítette. Luther közben megindult azon az úton, amelyről már nem volt visszatérés. Az ún. *lipcsei disputáción* (1519. június 27-től július 16-ig) nemcsak a pápa és az egyetemes zsinat tekintélyét vetette el, hanem a szentségekre és az egyházra vonatkozólag is teljesen új tanokat hirdetett, és a „sola scriptura” tanát a legélesebben fogalmazta meg. Eck szorgalmazására X. Leó pápa 1520. június 15-én kiadta az *Exsurge Domine* kez-

detű bullát. Ebben Luther 41 tételét elítélte, őt magát pedig felszólította, hogy azokat 60 napon belül vonja vissza, különben kiközösítésbe esik. A német püspökök nem nagyon igyekeztek a bulla kihirdetésének eleget tenni. Brandenburgban, Luther egyházmegyéjében Schultz püspök nem is törődött a kihirdetéssel, a bullát fel sem olvasták. Luther szerzett egy másolatot róla, és azt 1520. december 10-én néhány egyházi törvénykönyvvel Wittenbergben elégette. A bejelentett pápai bulla, a *Decret Romanum Pontificem*, 1521. január 20-án jelent meg, és Luthert kiközösítette. Az akkori törvények szerint most az állami hatóságoknak kellett volna beavatkoznia. Bölcs Frigyes azonban kivívta a császárnál, hogy az megígérte, Luthert a csakhamar összehívott *wormsi birodalmi gyűlés* maga hallgatja ki. Erre 1521. április 17-én került sor. A teológusok érvelése ellenére Luther hajthatatlan maradt. (Állítólagos zárómondata: „Hier stehe ich, und kann nicht anders“, nem történelmi. Igaz viszont, amit ezután mondott: „Gott helfe mir. Amen.”) A császárnak keserűen kellett tudomásul vennie, hogy több fejedelem és szabad birodalmi város Luther pártját fogta. Ezért csak a tulajdonképpeni birodalmi gyűlés bezárása után önhatalmúan adta ki híres *wormsi ediktumát* (1521. május 25.), amelyben Luthert és követőit a „birodalmi átokkal”, azaz a polgári jogok megfosztásával sújtotta. Luther élete most veszélyben forgott. Bölcs Frigyes ezért hazatartó védencét álarcos lovagokkal – nehogy a választófejedelem szerepe bizonyítható legyen – elfogatta és *wartburgi várkastélyába* szállíttatta. Itt Luther mint Jörg diák elsősorban szentírás-fordítással foglalkozott.

IV. A reformáció elterjedése 1525-ig

Luther nagyszerűen értett ahhoz, hogy nézeteit frappáns röpiratokban egész Németországban népszerűsítse. Ebben nagy segítségére volt a nemrég feltalált könyvnyomtatás. Egyes írásai rövid időn belül 23 kiadást is megértek, ezeket tízezrek olvasták. A nemességhez intézett írásából öt nap alatt négyezer példány kelt el. Fő művei vol-

1520; *De captivitate Babilonica ecclesiae praeludium*, 1520; *Von der Freiheit eines jeden Christmenschen*, 1520; *De votis monasticis iudicium*, 1521. Ezekben tagadta az egyházi hagyományt, a tanítóhivatalt és a pápai primátust; követelte, hogy a megromlott Egyház helyett a világi hatalom vegye a vallási reform ügyét a kezébe, kidolgozta a „sola scriptura” tanát, kétségbe vonta a szentségeket a keresztség, bűnbánat és a szentáldozás kivételével, tagadta az átlényegülés (transsubstantiatio) talmát, a szentmise áldozati jellegét és minden dolog létjogosultságát az Egyházban, ami a Szentírásból közvetlenül nem bizonyítható, pl. a szentek és az ereklyék tiszteletét, a körmeneteket és a záránkönyveket. Azt állította továbbá, hogy az Egyház nem hierarchikus szervezetű, hanem a hívek egyszerű közössége, és ezek mind általános papi jelleggel bírnak.

Luther nézetei nemcsak a papság, a szerzetesség és a felvilágosult humanisták körében terjedtek el szédítő gyorsasággal, hanem az egyszerű nép körében is. Ebben más névtelen röpiratok is segítségére voltak, legfőképpen azonban az a körülmény, hogy ekkor még jóformán mindenki nem hitújítást, hanem hitbeli *reformot* látott a mozgásban. Az, hogy Luther egyre radikálisabb nézeteivel nem a régi egyházat reformálta meg, hanem egy újat alkotott, csak később vált nyilvánvalóvá. A katolikus egyháztörténet-írás nem is nevezi Luther művét reformnak, hanem *reformációnak* (az egyházon kívül, illetve az ellen).

V. A lutheri reformáció válsága

Mielőtt a hitújítás egyházzá szerveződhetett, még jó néhány belső válságon kellett átmennie. Jóllehet ezrével hagyták ott a szerzetesek és apácák kolostoraikat, és ezek általában a reformációhoz csatlakoztak, de csakhamar akadtak radikális reformátorok is, akik a Szentírást a maguk és nem Luther módján értelmezték. 1521 karácsonyán Wittenbergben az ún. *zwickau* próféták vagy *rajongók*

(„Schwarmgeister”, „Schwärmer”) miatt zavargások törtek ki. Ezek *Andreas Karlstadt* vezetésével arra hivatkoztak, hogy a Szentlélektől közvetlen inspirációt nyertek, elvetették a gyermekek keresztelését, a szentek képeit és szobrait széttörték, német nyelven új szöveggel átváltoztatás és úrfelmutatás nélkül, utcai ruhában miséztek. Csakhamar csatlakozott hozzájuk a forradalmár *Thomas Münzer*, az önkommunizmust hirdető volt szerzetes *Heinrich Pfeiffer* és az anabaptisták, azaz újrakeresztelek egész tábora. Ez a fejlődés természetesen Luthert sem hagyhatta közömbösen. Elhagyta Wartburgot, megjelent Wittenbergben (1522. március), és rövid időn belül rendet teremtett; a kedélyeket lecsillapította és a zavargókat a városból kiűzette. Ekkor kezdte meg Luther a reformáció egyházának külső és belső szervezését. Új miseszöveget írt, és új keresztelési szertartáskönyvet adott ki. Zseniális barátja és tanítványa, *Philipp Melancthon* pedig 1521-ben a reformáció tanait rendszerezte a *Loci communes rerum theologicarum* című írásában, és megszervezte a kifejezetten modern *evangélikus iskola* rendszerét.

A „rajongók” radikális mozgalma a reformáció balra tolódását és az első protestáns szekták megalakulását jelentette. De a szélsőjobb oldalon is mutatkozott csoportosulás: az eddig elragadtatott humanisták egész serege fordult most a reformáció ellen, és azt mint a hit megmásítását elvetették. Fő képviselőjük *Willibald Pirckheimer* és *Rotterdami Erasmus* volt, akivel Luther vitába is bocsátkozott (*De servo arbitrio*, 1525). Az elszegényedett birodalmi lovagok felkelésének leverése (1523) Luther tekintélyén súlyos csorbát ejtett, hiszen azok a reformáció jelszavával, az „evangéliumi szabadság” ígéretével mentek harcba. Még inkább ez történt a német *parasztháború* idején. A természetben való gazdálkodást a pénzgazdálkodás lassan kiszorította, és ez a nemesség elszegényedésével járt. A nemesség ezt a folyamatot a parasztság fokozatos kiszipolyozásával akarta feltartóztatni. Az elkeseredett parasztság minden új mozgalomban, így a lutheri „evangéliumi szabadságban” is kedvező alkalmat látott, hogy elviselhetetlen terheitől megszabaduljon. Felkelő parasztok 1525. március 6-án 12 *artikulusban* állították fel követeléseiket.

Ezekben többek között a papi tized, a jobbágyság eltörlését, a szarvas vadászat és halászat jogát követelték. Luther előbb megértést mutatott a paraszttal szemben (*Ermahnung zum Frieden*; 1525. április), de amikor azok az urakat tüzzel-vassal pusztítani kezdték, megváltoztatta nézetét, és határozottan felszólította a fejedelmeket („Wider die räuberischen und mörderischen Rotten der Bauern“), hogy a parasztokat „mint veszett kutyákat” irtsák ki. Ezt azután az urak 1525 nyarán meg is tették. Luther ekkor elveszítette népszerűségét az egyszerű nép között, de tekintélye a főurak és a városi polgárok között csak nőtt. A parasztháború közepén vette el Luther a volt ciszterci apácát, *Bora Katalint* (1525. június 15.). Melanchthon szerint – akinek nem tetszett a házasság –, Luther Bora Katalinnal tűnököt fogott.

BIBLIOMÉRIK: I–V. *Bibliographie de la Réforme 1450–1648*, I–IV., Leiden 1958–63; MÜLLER, G.: *Neue Literatur zur Reformationsgeschichte*, In: *Theologische Realenzyklopädie* 42(1977) 93–190; Uő: *Quellen und Literatur zu Gestalten der Reformationszeit*, In: *Theologische Realenzyklopädie* 42(1977) 51–90. I. HALLER, J.: *Die Ursachen der Reformation*, Tübingen 1917; HERTE, A.: *Das katholische Lutherbild im Banne der Luther-Kommentare des Cochläus I–III*, Münster 1943; ANDREAS, W.: *Deutschland vor der Reformation*, Stuttgart 1948; LORTZ, J.: *Zur Problematik der kirchlichen Mißstände im Spätmittelalter*, Trier 1950; Uő: *Wie kam es zur Reformation?*, Einsiedeln 1955; Uő: *Die Reformation in Deutschland I–II*, Freiburg 1963; JEDIN, H.: *Kirche des Glaubens, Kirche der Geschichte I–II*, Freiburg 1966; VAN DÜLMEN, R.: *Reformation als Revolution*, München 1977; ISERLOH, E.: *Kirchenereignis und Institution I–II*, Münster 1986; MÜLLER, G.: *Causa reformationis*, Göttingen 1989; CAMERON, E.: *The European Reformation*, Oxford 1991; SCHILLING, H.: *Die Reformatio*, Göttingen 1995; LINDBERG, C.: *The European Reformation*, Oxford 1995. II. GRISAR, H.: *Martin Luther I–III*, Freiburg 1924–1925; Uő: *Martin Luthers Leben und sein Werk*, Freiburg 1927; BAINTON, R. H.: *Here I stand. A Life of M. Luther*, New York 1950 (németül: Göttingen 1960); BOEHMER, H.: *Der junge Luther*, Stuttgart 1951, Leipzig 1955; ISERLOH, E.: *Luther-Kritik oder Luther-Polemik?*, (Festgabe J. Lortz. I. Baden-Baden 1958), 15–42; Uő: *Die Thesenanschlag fand nicht statt*, Münster 1968; RITTER, G.: *Luther, Gestalt und Tat*, München 1960; BORNKAMM, H.: *Luthers geistige Welt*, Gütersloh 1960; BIZER, E.: *Fides ex auditu*, Neukirchen 1966; BRECHT, M.: *Martin Luther I–III*, Stuttgart 1981–1987; LÖWENICH, W. v.: *Martin Luther*, München 1981; MANNS, P.–LOOSE N. H.: *Martin Luther (képekkel)*, Freiburg 1982; SCHÄFERDIEK, K.: *Martin Luther im Spiegel heutiger Wissenschaft*, Bonn 1985; MANNS, P.: *Vater im Glauben*, Stuttgart 1988; BEUTEL, A.: *Martin Luther*, München 1991; ZUR MÜHLEN, K. H.: *Reformator. Profil*, Göttingen 1995. III. PAULUS, N.: *Geschichte des Ablasses I–III*, Paderborn 1922–23; KESSEL, E.: *Luther vor dem Reichstag in Worms 1521* (Festgabe für Paul Kirn) – kiadta E. Kaufmann, Berlin 1961, 172–190; ISERLOH, E.: *Luthers Thesenanschlag – Tatsache oder Legende?*, Wiesbaden 1962; Uő: *Luther zwischen Reform und Reformation*, Münster 1966; MUSCHALEK, G.–ECHTERNACH, E.–LACKMANN, M.: *Gespräch über den Ablass*, Graz 1965; JOURNET,

Ch.: *Teologia delle indulgenze*, Róma 1966; BORNKAMM, H.: *Thesen und Thesenanschlag Luthers*, Berlin 1967; SCHRADER, F.: *Kardinal Albrecht von Brandenburg*, München 1972; JÜRGENSMEIER, F.: *Das Bistum Mainz*, Frankfurt 1988. IV–V. KNOLLE, Th.: *Luther und die Bilderstürmer*, Wittenberg 1922; DANNENBAUER, H.: *Luther als religiöser Volksschriftsteller, 1517–1520*, Tübingen 1930; HERTZSCH, E.: *Luther und Karlstadt* (Luther in Tübingen) – átdolgozta: R. Jauernig, Berlin 1952, 87–107; FRANZ, G.: *Der deutsche Bauernkrieg*, Darmstadt 1956; STUPPERICH, R.: *Melanchthon*, Berlin 1960; UÓ: *Der unbekannt Melanchthon*, Stuttgart 1961; ELLIGER, E.: *Thomas Müntzer*, Berlin 1960; VATA, V.: *Luther und Melanchthon*, Göttingen–Stuttgart 1961; OELRICH, K. H.: *Der späte Erasmus und die Reformation*, Münster 1961; BOISSET, J.: *Érasme et Luther*, Párizs 1962; GRESCHAT, M.: *Luthers Haltung im Bauernkrieg* (Archiv für Reformationsgeschichte) 56(1965) 31–47; HAMMER, W.: *Die Melanchthon-Forschung im Wandel der Jahrhunderte I–IV.*, Göttingen 1967–1996; SCHEIBLE, H.: *Melanchthon und die Reformation*, Mainz 1996; UÓ: *Melanchthon*, München 1997.

7. A REFORMÁCIÓ BELSŐ FEJLŐDÉSE ÉS ELTERJEDÉSE 1555-IG

I. Az evangélikus egyházkerületek kialakulása

A reformációs egyházi rendszer megszervezése csakhamar elodázhatatlanul szükségszerűvé vált. Ezt azonban nem Luther vette a kezébe, hanem – programja szerint – az illetékes fejedelem. János Frigyes szász választó már 1526-tól kezdve egyháziakból és világiakból álló bizottságokat állított föl, amelyek országa plébániáit sorra vizitálták, a katolikus lelkészeket elmozdították, és az egyházközösségeket evangélikus szuperintendensek (esperesek) felügyelete alá helyezték. Egyúttal felszámolták a kolostorokat is, és az egyházi vagyont újrarendezték. Ennek nagy részét legtöbbször a fejedelem kapta. Az egyház külső szervezésével egyidejűleg haladt annak belső megreformálása. Ennek a feladata Lutherre hárult. 1526-ban kiadta német nyelvű miséjét, 1529-ben esketési szertartáskönyvét (a házasság szentségi jellegét tagadta), 1529-ben pedig a hívek számára kis katekizmusát és a papoknak szóló nagy katekizmusát. A hesseni egyházkerület a szász mintájára jött létre. Fülöp hesseni örgróf, a reformáció egyik vezére, a hitújítás elterjesztését országában egy volt francia dominikánusra, Lambert Ferencre bízta. A „pápistaságnak” („Papisterei”) ő vetett ott véget. Amikor azonban Lambert az egyhá-

mat szinodális jelleggel akarta megszervezni, Fülöp Luther tanácsára mégis a szász példát választotta, és annak mintájára állította fel a hesseni egyházkerületet. Hasonlóképpen szervezték meg a porosz egyházkerületet is. *Brandenburgi Albert*, a német lovagrend nagymestere, 1525-ben a rend államát világi fejedelemségnek nyilvánította, a lengyel királynak hűbéri esküt fogadott és megnősült. Ezzel a fővendő porosz állam alapjait vetette meg. A reformáció szellemi szülőgőlye itt később a königsbergi egyetem lett. Németországban még 1530 előtt további egyházkerületek keletkeztek *Brandenburgban, Ansbachban, Braunschweigben és Lüneburgban*. A szabad birodalmi városok a fejedelmek mintájára jártak el. Nürnberg már 1525-ben a reformáció szolgálatába szegődött. Délnyugat-Németországban (Basel, Strassburg) azonban a reformációnak egy új iránya jelentkezett, a *zwinglianizmus*.

II. *Ulrich Zwingli és az újrakeresztelők*

Ulrich Zwingli 1484-ben született Svájcban, és plébános nagybátyjánál nőtt fel. Tanulmányait Bazelben, Bernben, Bécsben, majd ismét Bazelben (1502–1506) végezte, és ízig-vérig humanista lett. Mint plébános és tábori lelkész lelkipásztori tapasztalatokat is szerzett. Bár 1506-ban pappá szentelték, elég ledér életet élt, és csak 1519-től kezdve vette komolyabban a vallás dolgait. Ekkor ugyanis a *zürichi* városi tanács a főtemplom plébánosává nevezte ki, de azal a feltétellel, hogy a kor divatja szerint prédikációiban részletesen magyarázza a Szentírást.

Zwingli a kívánságnak eleget is tett, és 1522-ig a Bibliát Erasmus szellemében adta elő szentbeszédeiben. Ettől kezdve fokozatosan a reformáció hatása alá került, újításai azonban inkább praktikus lelkipásztori megfontolásból, mint mélyebb teológiai eszmefuttatásból származtak. Az újabb kutatások szerint Luther Zwinglit csak kis mértékben befolyásolta. Zwingli előbb csak az egyházi böjtöket és a papi nőtlenséget támadta (ő maga előbb két évig együtt élt egy

gazdag özvegygel, majd 1524-ben feleségül vette), később azonban egyre radikálisabb nézeteket hirdetett. Amikor ezért a konstanzi püspökség eljárást indított ellene, sikerült a zürichi városi tanácsnak teljesen a maga pártjára állítania. A város két nyilvános hitvitát rendezett (1523 januárjában és októberében), amelynek során Zwingli helyzete megerősödött. Most aztán megkezdhette radikális egyházreformját: a szertartásokat és áldásokat megszüntette, a szentképeket, szobrokat, oltárokat a templomokból eltávolíttatta, a kolostorokat feloszlatta, az egyház vagyonát és az egyházi bíraskodást pedig a városi tanácsra ruházta. Amikor azonban 1523 decemberében Zwingli a Luther-féle misét akarta bevezetni, 12 katolikus helység nyílt ellentétbe került a zürichi városi tanáccsal. Ezért a városi tanács eltérítette Zwinglit szándékától. Erre saját radikális hívei vádolták őt a reformáció elárulásával, és csakhamar egy szektás csoportot (újrakeresztelők) alkottak. Zwingli értett hozzá, hogyan nyerje meg újra a tanács bizalmát. 1525-től kezdve a tanács teljesen az ő befolyása alatt állt, és most már semmi akadály sem volt annak, hogy a római mise helyére a Luther-féle lépjen. Közben öt katolikus kanton (Schwyz, Uri, Unterwalden, Zug és Luzern) 1524-ben szövetséget kötött, és 1525 januárjában nyíltan is a katolikus hit mellett foglalt állást. Az 1526-ban megszervezett svájci hitvita (Baden im Aargau) világosan megmutatta, hogy Zürich kivételével egész Svájc a katolikus párt oldalán állott. Zürich most politikailag is bekerítve érezte magát, és ezért a reformáció elterjesztésébe kezdett. Sikerült is 1528-ban megnyernie Bernt, és politikai szövetségre lépnie jelentős reformált városokkal (Bern, Konstanz, St. Gallen, Basel, Strassburg). A katolikus kantonok erre szintén szövetséget kötöttek, amely 1529-ben az első, 1531-ben pedig a második *kappeli háborúhoz* vezetett. Az utóbbi alkalmával maga Zwingli is karddal és csákánnyal a kézben vonult hadba, és a harcban október 11-én elesett. Reformációja kezdetben Dél-Németországban gyorsan terjedt (*Confessio Tetrapolitana*), később azonban a kálvinizmusba olvadt (*Consensus Tigurinus*, 1549). Luther tanaival szemben Zwingli főként az eredeti bűnre, az istenismeretre és az Eucharisziára vonatkozó-

lag hirdetett más nézeteket. Az Oltáriszentségben tagadta Krisztus jelenlétét és a „hoc est corpus meum” kifejezést – „ez az én testem” – „ez jelenti testemet” – kifejezéssel fordította. Emiatti vitája Lutherrel négy évig tartott (1525–1529), de a híres *marburgi hitvitában* (1529. október) sem tudtak megegyezésre jutni.

Zwinglinek sikerült a fanatikus reformátorok, az *újrakeresztelők* csoportját a zürichi városi tanács segítségével megzaboláznia. Ezeket elűzték, vezetőjüket, Felix Manzot pedig 1527-ben vízbe fojtották. Az újrakeresztelők, akik magukat a Szentlélektől külön megvilágosítottaknak tartották, csakhamar egész Németországot ellepték, és egyesültek a zwickauai „rajongó” mozgalommal. Hiába hozott a speyeri (1529) és augsburgi (1530) birodalmi gyűlés halálos ítéletet ellenük (ezeket Luther is helyeselte), mozgalmuk egyre inkább terebélyesedett, és főképp az elnyomott társadalmi rétegekben – kisiparosok, parasztok, városi proletárok között – találtak fanatikus követőkre. Fő prófétájuk egy laikus vándorapostol, *Melchior Hofmann* volt, aki végül is a strassburgi börtönben fejezte be életét (1543). Amikor 1534-ben híre járt, hogy hamarosan a veszfáliai *Münster* városa lesz az „új Sion” és a „mennyei Jeruzsálem”, az újrakeresztelők ezrei jöttek Münsterbe, és az ottani újrakeresztelő káplán segítségével csakhamar a város vezetését is a kezükbe kaparintották. Erre a város ura, a münsteri püspök „Isten új országát” ostrom alá fogta. Ekkor az újrakeresztelők szörnyű rémuralmat teremtettek a városban, de sorsuk meg volt pecsételve. 1535. június 25-én Münster elesett, a vezetőket felnégyelték és a mozgalmat elnyomták. Sorsuk nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a radikális nézeteket később maguk a reformátorok is elvetették.

Az újrakeresztelők között is kialakult egy kevésbé fanatikus, inkább spirituális irány *Menno Simons* vezetésével (1536). Ezek utódai, a *mennoniták* még ma is élnek Amerikában.